

**İbn Düreyd'in el-Müctenâ'sında Yer Verdiği Hikmetli Sözlerin Belâgat Özellikleri ve Konu Tasnifi:
"Bâbün min Kelami'l-Hükema" Bölümü Üzerinde**

*The Thematic Classification and Rhetorical Features of Wise Sayings in Ibn Dureyd's al-Muctenâ: A
Focus on the "Bâbün min Kelami'l-Hükema" Section*

<https://doi.org/10.71083/rusuhder.1571903>

Mehmet Nafi Arslan

Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı

Assoc. Prof. Dr., Siirt University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric

Siirt, Turkey

m.nafiarslan@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4507-9499>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 22.10.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 15.12.2024

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2024

Cilt/Volume: 4

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 170-186

Atıf/Cite as: Arslan, Mehmet Nafi. "İbn Düreyd'in el-Müctenâ'sında Yer Verdiği Hikmetli Sözlerin Belâgat Özellikleri ve Konu Tasnifi: "Bâbün min Kelami'l-Hükema" Bölümü Üzerinde [The Thematic Classification and Rhetorical Features of Wise Sayings in Ibn Dureyd's al-Muctenâ: A Focus on the "Bâbün min Kelami'l-Hükema" Section]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi - Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 4/2 (Aralık 2024):170-186

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2024 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

İBN DÜREYD'İN EL-MÜCTENÂ'SINDA YER VERDİĞİ HİKMETLİ SÖZLERİN BELÂGAT ÖZELLİKLERİ VE KONU TASNİFİ: "BÂBÜN MİN KELAMÎ'L-HÜKEMA" BÖLÜMÜ ÜZERİNDE

Öz

İbn Düreyd, Arap edebiyatının önemli isimlerinden biri olup, *el-Müctenâ* eseri dil ve edebiyat bilgisini yansıtan derleme bir çalışmadır. Bu eser, hikmetli sözlerin dilsel ve ahlaki açıdan taşıdığı değeri ortaya koymaktadır. Hikmetli sözler, bireylerin ve toplumların hayatlarına rehberlik edecek nitelikte olup, insani erdemleri derinlemesine ele almaktadır. Sabır ve hoşgörü temaları, zorluklarla başa çıkma ve uyumlu yaşama yetilerini güçlendirirken; dostluk ve ilişkiler üzerine olan sözler, sosyal bağların önemini vurgulamaktadır. Cömertlik ve güzel ahlak konusundaki sözler ise toplumsal barışın ve kişisel erdemlerin önemini belirtmektedir. Bu çalışma, İbn Düreyd'in *el-Müctenâ* adlı eserindeki hikmetli sözlerin belâgat özelliklerinin incelenmesi ve konularına göre tasnifini amaçlamaktadır. Araştırma, eserin "Bâbün min Kelamî'l-Hükema" bölümündeki hikmetli sözlerin tematik olarak sınıflandırılması ve edebi yönlerinin analizine odaklanmıştır. Çalışmanın başında, İbn Düreyd'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, ardından sabır, hoşgörü, dostluk, ilişkiler, cömertlik ve güzel ahlak gibi konulara dair hikmetli sözler incelenmiştir. Belâgat sanatları açısından da hikmetli sözler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İcâz, takdîm-tehîr, teşhis, kinaye, istiare, tıbak, cinas ve seci gibi sanatlar, sözlerin derin anlamlarını ve edebi güzelliklerini ön plana çıkarmaktadır. Bu sanatlar, metnin etkileyciliğini artırmakta ve okuyucunun dikkatini çekmektedir. Sonuç olarak, İbn Düreyd'in *el-Müctenâ*'sında yer alan hikmetli sözler, dil ve edebiyat açısından büyük bir zenginlik taşımakta ve insani değerler ile erdemlere güçlü bir vurgu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, İbn Düreyd, el-Müctenâ, Hikmetli Sözler, Belagat Sanatları.

THE RHETORICAL FEATURES AND THEMATIC CLASSIFICATION OF WISE SAYINGS IN IBN DUREYD'S EL-MUCTENÂ: A FOCUS ON THE "BÂBÜN MİN KELAMÎ'L-HUKEMA" SECTION

Abstract

Ibn Dureyd is one of the prominent figures in Arabic literature, and his work *al-Mujtenâ* is a compilation that reflects his knowledge of language and literature. This work demonstrates the linguistic and moral value of the wise sayings. Wise sayings serve as a guide for individuals and society, addressing human virtues in depth. The themes of patience and tolerance strengthen individuals' ability to cope with difficulties and live harmoniously, while the sayings on friendship and relationships emphasize the importance of social bonds. The sayings on generosity and good morals, on the other hand, underscore the significance of social peace and personal virtues. This study aims to classify the wise sayings in Ibn Dureyd's work *al-Mujtenâ* according to their themes and to analyze their rhetorical features. The research focuses on the thematic classification and literary analysis of the wise sayings in the section titled "Bâbün min Kalâmi al-Hukamâ" of the work. At the beginning of the study, information about Ibn Dureyd's life and works is provided, followed by an examination of the wise sayings related to topics such as patience, tolerance, friendship, relationships, generosity, and good morals. The rhetorical aspects of the wise sayings are also examined in detail. Techniques such as *ijâz* (conciseness), *taqdîm wa ta'khîr* (word order manipulation), *tashkîs* (personification), *kinâya* (metonymy), *isti'âra* (metaphor), *tibâq* (antithesis), *jinâs* (paronomasia), and *saj'* (rhymed prose) bring out the depth and literary beauty of the sayings. These rhetorical features enhance the impact of the text and attract the reader's attention. In conclusion, the wise sayings in Ibn Dureyd's *al-Mujtenâ* possess great linguistic and literary richness, with a strong emphasis on human values and virtues.

Keywords: Language and Rhetoric, Ibn Dureyd, el-Muctenâ, Wise Sayings, Rhetorical Arts

Giriş

İbn Düreyd, Arap dil ve edebiyatının önemli şahsiyetlerinden biridir ve eserleri, araştırmacılar tarafından çeşitli yönleriyle incelenmiştir. Ancak, İbn Düreyd'in *el-Müctenâ* adlı eseri ile ilgili herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Bu makalede, *el-Müctenâ*'nın Babün min kelâmî'l-hükemâ bölümünde yer alan hikmetli sözlerin konularına göre tasnif edecek ve belâgat özelliklerini ele alacağız.

Türkiye'de İbn Düreyd ve eserleri üzerine yapılan çalışmalar arasında Şahin İskender'in "İbn Düreyd'in Cemheretu'l-Luga Adlı Eserinin Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi" adlı çalışması bulunmaktadır. Bu çalışma, İbn Düreyd'in "Cemheretu'l-Luga" adlı eserinin tefsir ilmi açısından değerlendirilmesini içermektedir. Ayrıca, Selman Yeşil'in "Arap Edebiyatında Melâhin Eserleri (İbn Düreyd'in Kitâbu'l-Melâhin Örneği)" adlı makalesi, İbn Düreyd'in "Kitâbu'l-Melâhin" adlı eserini incelemektedir. Adnan Arslan'ın "Şair İbn Düreyd'in Lâmiyye'sinde Sosyal Hiciv" başlıklı makalesi ise İbn Düreyd'in "Lâmiyye" adlı şiirindeki sosyal hiciv unsurlarını ele almaktadır. Fatih Kılınç'ın Selçuk Üniversitesi'nde hazırladığı "İbn Düreyd ve Cemheratü'l-Lüga adlı eseri" başlıklı yüksek lisans tezi, İbn Düreyd'in "Cemheretü'l-Lüga" adlı eserini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Son olarak, Abdullah Esat Bağcı'nın "İbn Düreyd'in Söylediği Hikmet Şiirlerinin Tema ve Üslup Bakımından İncelenmesi" başlıklı çalışması, İbn Düreyd'in hikmetli şiirlerinin tema ve üslup açısından değerlendirilmesini sağlamaktadır.¹

Bu makale, İbn Düreyd'in *el-Müctenâ* adlı eserin "Bâbün min Kelamî'l-Hükema" bölümünde yer alan hikmetli sözlerin edebi özelliklerini inceleyen ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır. *el-Müctenâ*, İbn Düreyd'in derlediği hikmetli sözler ve şiirlerden oluşan önemli bir eserdir. Çalışmada, öncelikle İbn Düreyd'in hayatı ve eserleri hakkında genel bir bilgi verilecektir. Daha sonra, *el-Müctenâ* adlı eserde yer alan hikmetli sözler konu tasnifine tabi tutulacak ve her bir hikmetli sözün hangi konuya ait olduğu belirlenecektir. Son olarak, bu hikmetli sözlerin edebi özellikleri incelenecek, kullanılan dil ve üslup özellikleri ile edebi sanatlar bakımından değerlendirilecektir.

1. İbn Düreyd

İbn Düreyd'in hayatına ve ilmi kişiliğine dair genel bir çerçeve çizilerek, onun ilmî birikiminin arka planını oluşturan yetiştirme süreci aşağıda ele alınacaktır.

1.1. Nesebi ve Yetiştirilmesi

İbn Düreyd, tam adıyla Muhammed b. Hasan b. Düreyd b. Atahiye b. Hantem b. Hammâmî b. Vâsî' b. Vehb b. Seleme b. Hâdır b. Esed bin 'Adî b. Malik b. Fehm b. Ganem b. Devs b. Adnan b. Abdullah b. Züheyr (veya Zahran) b. Kâb b. Haris b. Abdullah b. Malik b. Nadr b. Ezdi b. Ğavs b. Nebt b. Malik b. Zeyd b. Kehlan b. Sebe b. Ya'rub b. Kahtan şeklindedir. 223 Hicri yılında Abbasi Halifesi Mutasım döneminde Basra'da, Sikke Salih'te doğmuştur. İsminde geçen Düreyd kelimesi

¹ İskender Şahin, "İbn Düreyd'in Cemheretu'l-Luga Adlı Eserinin Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (01 Aralık 2013), 79-99; Selman Yeşil, "Arap Edebiyatında Melâhin Eserleri (İbn Düreyd'in Kitâbu'l-Melâhin Örneği)", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (25 Haziran 2017), 187-196; Adnan Arslan, "Şair İbn Düreyd'in Lâmiyye'sinde Sosyal Hiciv", *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/1 (2020), 25-42; Fatih Kılınç, *İbn Düreyd ve Cemheratü'l-Lüga adlı eseri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.); Abdullah Esat Bağcı, "İbn Düreyd in Söylediği Hikmet Şiirlerinin Tema ve Üslup Bakımından İncelenmesi", *Akif*, (30 Haziran 2024), 1.

dişleri olmayan kişi anlamına gelmekte olup edred kelimesinin ism-i tasğiridir.² İbn Düreyd, Basra'da dil ve edebiyat alimlerinden eğitim aldıktan sonra ilim yolculuğuna başlamıştır.³

1.2. Yolculukları ve İlim Tahsili

Hız. Ömer zamanında Basra'ya yerleşen zengin bir ailenin çocuğu olan İbn Düreyd'in eğitimini Basra'da amcası Hüseyin b. Düreyd üstlenmiştir. Amcasının onun eğitimi üzerinde titizlikle durduğunu onun şu hatırasından anlaşılmaktadır:

"Amcam ne zaman yemek yemek istese, Ebu Osman'ı davet ederdi. Bir gün amcam ve Ebu Osman, Hâris bin Hillize'nin *آدَنْتُنَا بَيْنَهَا أَسْمَاءُ* "Bizi terk edeceğini belirtti Esmâ" dizeleriyle başlayan kasidesini bana anlatıyorlardı. Amcam, "Bu kasideyi ezberlersen sana ödül vereceğim," dedi. Daha sonra Ebu Osman ile birlikte yemek yediler ve yemekten sonra bir saat kadar sohbet ettiler. Ebu Osman geri dönene kadar ben, Hâris bin Hillize'nin divanını tamamen ezberlemiştim. Ebu Osman geri döndüğünde, ezberlediğimi ona bildirdim. Buna çok şaşırıldı ve beni sınamaya başladı. Beni sınaadığında gerçekten ezberlediğimi gördü. Amcamın yanına gidip durumu anlattı ve amcam bana söz verdiği ödülü verdi."⁴

İbn Düreyd, genç yaşlardan itibaren ilme olan sevgisi nedeniyle çeşitli yerlere seyahat etti. Basra'da yetiştikten sonra Umman'a taşındı ve burada bir süre kaldı. Daha sonra Basra'ya döndü. Ardından İbn Amara Adası'na⁵ ve oradan da İran'a geçti. Son olarak Bağdat'a geldi ve burada ömrünün sonuna kadar kaldı. Bu seyahatler, ona çeşitli bilgiler toplama ve birçok alim ve edebiyatçı ile tanışma fırsatı verdi.⁶

1.3. Hocaları ve Öğrencileri

İbn Düreyd, Abdülrahman bin Ahi'l-Esmâi, Ebu Hatim es-Sicistani ve Ebu'l-Fadl er-Riyâşi gibi önemli alimlerden ders aldı. Altmış yıl süren eğitim ve öğretim faaliyetleri boyunca birçok talebe yetiştiren İbn Düreyd'in öğrencileri arasında, Ebû Saîd es-Sîrâfî, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Ebû Ali el-Kâlî, Hasan b. Bîşr el-Âmidî, Ebû Ali el-Fârisî, İbnü's-Serrâc, İbn Hâleveyh, Ebû Ali el-Hâtimî, Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, Rummânî, Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî, Merzûbânî, Cahza el-Bermekî, Mütenebbî, Hâlidîyyân, Dârekutnî, Hasan b. Abdullah el-Askerî ve Vezir İbn Mukle gibi birçok ünlü âlim ve edebiyatçı bulunmaktadır.⁷

1.4. İlmî Konumu

² Terhîm yapılarak baştaki hemze hafzedilmiştir. *أسود* kelimesinin *سويد* şeklinde ism-i tasğir yapılması gibi. Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1900), 4/328.

³ Ebû 'Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, ed. İhsân Abbâs (Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1993), 6/2489; 'Alî Cemaluddin İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, ed. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1982), 3/92.

⁴ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2002), 2/594; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2489; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/92.

⁵ İbnü'l-Kiftî buradan İran ve Basra arasında bir yer olarak bahseder. İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/92.

⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, 4/323; Şalâhuddîn Hâlîl b. Aybek b. 'Abdullâh eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâ'ût, Türkî Muştafâ (Beyrut: y.y., 1420/2000), 2/251.

⁷ Şemsuddin Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, ed. Şuayb Arnavût, Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1985), 15/96; Ebû Nasr Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Hecer li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 1413), 3/139.

İbn Düreyd, dil, edebiyat ve şiir alanlarında dönemin önde gelen isimlerinden biri olarak kabul edilirdi. Mesudi, "Mürücu'z-Zeheb" adlı eserinde, İbn Düreyd'in dilde Halil bin Ahmed seviyesine ulaştığını ve eski kitaplarda bulunmayan birçok şeyi dile getirdiğini belirtmiştir. Geniş bir hafızaya sahipti, şairlerin divanlarını tamamen ezbere bilirdi ve şiirleri hızla tamamlamada öne çıkardı. Alimler, onu en bilgili şair ve en şairane alim olarak tanımlamışlardır.⁸

Ebu't-Tayyib el-Lugavi, *Merâtibu'n-nahviyyîn* adlı eserinde İbn Düreyd'den bahsederken şöyle der: "Basralıların dil bilgisi konusunda son noktayı koyan kişidir. O, insanların en hatırlayıcısı, en bilgili olanı ve şiir yazma konusunda en yetenekliydi. İlmin ve şiirin, Halef el-Ahmer ve İbn Düreyd'in göğsünde olduğu kadar kimsenin göğsünde iç içe geçmedi." İbn Düreyd, altmış yıl boyunca ilim sahasında önde gelen isimlerden biri olmuştur.⁹

1.5. Eserleri

İbn Düreyd'in dil ve edebiyat alanında birçok önemli eseri bulunmaktadır; bunlar arasında şunlar yer almaktadır:

1- *el-Müctenâ*: Çalışmamızın konusunu teşkil eden İbn Düreyd'in "el-Müctenâ" adlı eseri, Ebü'l-Yümn el-Kindî tarafından rivayet edilmiştir ve içerdiği değerli bilgilerle dikkat çekmektedir. Eser, başta Hz. Peygamber (s.a.v) olmak üzere, Hulefâ-yi Râşidîn ve sahabenin yanı sıra, ulemâ, üdebâ ve filozofların hikmetli sözlerinden ve çeşitli şiirlerden oluşan seçkileri içermektedir. Bu eser, İslam dünyasının entelektüel ve edebi birikimini yansıtarak, dönemin sosyal, kültürel ve dini düşüncelerine ışık tutmaktadır.

el-Müctenâ'nın birçok farklı neşri yapılmış ve bu neşirler, eserin yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. İlk neşir, Freitz Krenkow tarafından Haydarâbâd'da 1342/1923 yılında gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Hâşim en-Nedvî tarafından 1362 yılında yine Haydarâbâd'da bir baskısı yapılmıştır. 1402/1982 yılında Dımaşk'ta bir diğer neşri gerçekleştirilmiştir. Abdülmuîd Han tarafından 1963 yılında ve Halep'te 1327 yılında yapılan neşirler de eserin farklı baskılarındanır.¹⁰ Bu farklı neşirler, eserin geniş bir coğrafyada ve farklı zaman dilimlerinde okunup değerlendirilmesini sağlamış, *el-Müctenâ*'nın bilim ve edebiyat dünyasındaki yerini pekiştirmiştir.

Bu eser, sadece tarihi ve edebi bir metin olmanın ötesinde, İslam medeniyetinin düşünsel zenginliğini ve entelektüel mirasını anlamak için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. İbn Düreyd'in titizlikle derlediği bu seçkiler, okuyuculara hem dönemin kültürel dokusunu tanıma imkanı sunmakta hem de Arap edebiyatında önemli bir referans noktası olarak hizmet etmektedir.

1. el-Cemhere fi'l-Luga: İbn Düreyd'in kaleme aldığı ve en meşhur eseri olan "Cemhere", alfabetik olarak düzenlenmiş ilk Arapça sözlük olma özelliğine sahiptir. Eser, Ahvaz Valisi Abdullah el-Mîkâlî'nin oğlu İsmâil el-Mîkâlî'nin eğitimi amacıyla hazırlandığı için genellikle

⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 3/140; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hüdayrî es-Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.), 1/77.

⁹ Abdülvâhid Ebu't-Tayyib Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetu'l-'asriyye, 2009), 6/2489.

¹⁰ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Düreyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/418.

bilinen kelimeler alınmış ve nâdir ve garîb kelimelere çok az yer verilmiştir. Bu özelliği nedeniyle "Cemhere" adıyla anılmaktadır.

İbn Abbâd tarafından "Cevheretü'l-Cemhere" adıyla ihtisar edilen bu eserin, Freitz Krenkow, Muhammed es-Sûretî ve Zeynelâbidîn el-Mûsevî tarafından yapılan ilk neşri Haydarâbâd'da 1344-1351 yılları arasında gerçekleştirilmiştir (I-IV). Bu neşirde, indeksler hacimli bir cilt teşkil etmektedir. Remzî Münîr el-Ba'lebekî'nin gerçekleştirdiği neşir ise (I-III, Beyrut 1987-1988) daha mükemmel ve kapsamlı bir çalışmayı temsil etmektedir.¹¹

İbn Düreyd'in dil ve edebiyat konuları ile ilgili otuzdan fazla eseri olduğu kaydedilmektedir. Kaynaklarda adı geçen eserlerinin bazıları şu şekildedir: Zehairu'l-hikme, Şerhu'l-Fark beyne'z-zaa ve'd-daad, Mecmu'atu hikem li-Seyyidina Ali, Kitab Yest'emilu ale'l-elfazil-müştereketil-vakiati beyne'l-Arabi'l-'arbaa ve me'ânihâ, Şerhu Lamiyyeti'l-'Arab li's-Şenfera, Şerhu Banet Suad li-Ka'b b. Zuheyr, Şerhu Kasidetü'n-Nezir b. Saib el-Kelbî, Muntehab minel-eş'âr, el-Emsalu'n-nebeviyye, el-Muktebes, Kitabu Efaletü ve fealtu veya Fealtu ve iftealtu (Fealtu ve Efealtu), el-Adab ve'l-emsal, el-Erbaun (Ehâdisu İbn Düreyd, Erbaune hadis), el-Istidrâk ale'l-Halil, el-Enbâz, el-Enva, el-Benun ve'l-benât, et-Tavassut, el-Haylu's-sağîr, el-Haylu'l-kebîr, Edebu'l-kâtib, es-Silah, el-Lugat, el-Lugat fi'l-Kurân, Garibu'l-Kurân, Garibu'l-hadis, el-Mütenahi fi'l-luga, Takvîmu'l-lisan, el-İştikak, el-Melahin, el-Emali, el-Maksura ve'l-Memrud, el-Vişah, el-Matar, Züvaru'l-Arab, es-Surucu ve'l-Licam.¹²

1.6. Vefatı

İbn Düreyd, iki yıl arayla gelen felç sonunda 18 Şâban 321 (13 Ağustos 933) bir Çarşamba günü vefat etti. Bağdat'taki Hızran Mezarlığı'na defnedildi. Aynı gün Mu'tezilî kelâmcısı Ebu Haşim Abdüsselam bin Muhammed el-Cübâî de vefat etti ve birlikte defnedildiler. Bunun için "Dil ve kelâm ilimleri artık öldü" denilmiştir. el-Merzübanî, onun doğu yakasındaki Abbasiye'de, ana caddenin arkasındaki silah pazarının yakınında defnedildiğini belirtmiştir.¹³ Ölümünden sonra birçok şair, onun ilmini ve şiirini öven mersiyeler yazmıştır. Bu mersiyelerden en meşhuru öğrencisi Cahza el-Bermekî'ye ait olup şöyle başlamaktadır:

لَمَّا غَدَا ثَالِثَ الْأَحْجَارِ وَالْتَرَبِ فَقَدْتُ بَابِنَ دُرَيْدٍ كُلَّ فَائِدَةٍ
فَصِرْتُ أَبْكِي لَفَقْدِ الْجُودِ وَالْأَدَبِ¹⁴ وَكُنْتُ أَبْكِي لَفَقْدِ الْجُودِ مُنْفَرِدًا

"İbn Düreyd'i yitirmekle bana yara sağlayan her şeyi yitirdim

O taş ve toprağın arasına girince,

Eskiden sadece cömertliğin kaybına ağlardım,

Şimdi hem cömertliğin hem de edebî kaybına ağlıyorum."

¹¹ Karaarslan, "İbn Düreyd", 19/417-418.

¹² Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramadan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 54; Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000), 2/252; Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, ed. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1979), 1/78; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/96-97; Karaarslan, "İbn Düreyd", 19/416-419.

¹³ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2490; Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsüddîn ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/126.

¹⁴ Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim (b.y.: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 184.

İbn Düreyd, 321 yılı Şaban ayının on ikisinde, bir Çarşamba günü vefat etti. Cenazesine Cehze el-Bermeki katıldı ve topluluğa kendi şiirlerinden birini okudu.¹⁵

2. el-Müctenâ'da Yer Alan Hikmetli Sözlerin Konu Tasnifi

el-Müctenâ'da derlenen hikmetli sözler, çeşitli konular etrafında toplanmıştır. Bu başlık altında, bu sözleri temalarına göre sınıflandırarak her birini detaylı bir şekilde inceleyeceğiz.

2.1. Sabır ve Hoşgörü

العفو زكاة العقل

Affetmek, aklın zekâtıdır.

الصبر يناضل الحدثن والجزع من اعوان الزمان

Sabır, olaylara karşı koyar. Umutsuzluk, zamanın yardımcılarından biridir.

اغض على سماع الأذى وإلا لم ترض ابدا

Kötü sözleri duyduğunda sabret, yoksa asla memnun olamazsın.

تجرع الممض يطفىء نار الغضب

Sıkıntıyı yutmak, öfkenin ateşini söndürür.

تأمن ملول وإن تحلى بالصلة

Sabırsız kişiye, yakınlık gösterse bile güvenme.

من استقبل وجوه الآراء عرف مواقع الأخطاء

Farklı görüşleri dikkate alan, hataların yerini bilir.

شفيع المذنب اقراره وتوبته اعتذاره

Suçlunun şefaataçisi, suçunu kabul etmesi ve tövbesidir.

بالحلم عن السفية يكثر انصارك عليه

Cahil kimseye karşı sabırlı olmak, ona karşı destekçilerini artırır.¹⁶

2.2. Dostluk ve İlişkiler

بحسن اللقاء يألّفك الثناء الجميل

Güzel karşılamayla güzel övgüler kazanırsın.

من لان عوده كثرت اغصانه

Dalı yumuşak olanın, dalları çok olur.

إغياب الزيارة أمان من الملالة

Seyrek ziyaret, sıkıcılıktan korur.

بليّن كنف المعاشرة تدوم لك المودة

Yumuşak bir şekilde arkadaşlık yapmak, sevginin devamını sağlar.

¹⁵ İbnü'l-Kıftî, İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât, 3/92.

¹⁶ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî İbn Düreyd, *el-Müctenâ* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 30-33.

من لا يعرف شر ما يولى لم يعرف خير ما يبلى

Verilen nimetlerin birer imtihan olduğunu bilmeyen kişi, bu nimetlerin kaybıyla gelen musibetin ne kadar hayırlı olabileceğini anlamaz

من عاشر الناس بالمسامحة دام استمتاعه به

İnsanlarla hoşgörüyü yaşayan, onlarla olan mutluluğu daim olur.¹⁷

2.3. Bilgelik ve Danışma

ما حار من استخار ولا ندم من استشار

İstihare yapan şaşırmaz, danışan pişman olmaz.

الاستشارة عين الهداية

Danışmak, rehberliğin gözüdür.

وقد خاطر من استبد برأيه

Kendi görüşünde ısrar eden, risk almıştır.

التدبير قبل العمل يؤمنك من الندم

İşten önce plan yapmak, pişmanlıktan korur.

بعدل المنطق تجب الجلالة

Adil konuşmakla yücelik elde edilir.

الاعتبار يفيد الرشاد

İbret almak, doğru yolu gösterir.

من لم يفد بالعلم مالا اكتسب به جمالا

Bilgiyle para kazanmayan, onunla güzellik kazanır.

من بذل بعض عنايته لك فابذل جميع شكري له

Sana biraz özen gösterene, tüm şükranını sun.¹⁸

2.4. Adalet ve Dürüstlük

ليس من العدل القضاء بالظن على الثقة

Güvenilir birine karşı şüpheyle hüküm vermek adil değildir.

بالسيرة العادلة تقهر المناوى

Adil bir yaşam tarzıyla düşmanlar yenilir.

بئس الزاد الى المعاد العدوان على العباد

Ahirete kötü azık, insanlara zulmetmektir.¹⁹

2. 5. Gurur ve Alçakgönüllülük

بخفض الجانب تأنس النفوس

¹⁷ İbn Düreyd, *el-Müctenâ*, 30-33.

¹⁸ İbn Düreyd, *el-Müctenâ*, 30-33.

¹⁹ İbn Düreyd, *el-Müctenâ*, 30-33.

Yanını alçaltmakla (alçak gönüllük ile) kalpler ünsiyet bulur

الموت في قوة وعز خير من الحياة في ذل وعجز

Güç ve onur içinde ölmek, zillet ve acizlik içinde yaşamaktan iyidir.

عجب المرء بنفسه احد فسادى عقله

Kişinin kendine hayran olması, aklının iki kusurundan biridir.²⁰

2.6. Hırs ve Kıskançlık

القلب رهين وفكاكه حسم الطمع

İnsanın hırs ve arzularını kontrol etmesi, ruhunu özgürleştirir

اكثر مصارع الرجال تحت بروق المطامع

Erkeklerin çoğu, hırslarının şimşekleri altında yıkılır.

حسد الصديق من سقم المودة

Arkadaşa karşı kıskançlık, dostluğun hastalığıdır.

المطامع في وثاق الذل

Hırs, zilletin zinciridir.

من حصر شهوته صان قدره

Arzusunu sınırlayan, onurunu korur.

الحسود سريع الوثبة بطيء العطفة

Haset eden kişi, hızlı sıçrar ama yavaşça geri döner.²¹

2.7. Zaman ve Hayat

في تقلب الأحوال علم جواهر الرجال

Durumların değişmesi, insanların gerçek değerini gösterir.

محن القدر تسبق الحذر

Kaderin sıkıntıları, tedbirlerden önce gelir.

الملول ليس له وفاء، والكذاب ليس له حياء، والحسود ليست له راحة، والبخيل ليست له مروءة، ولا يسود سيء الخلق

Sabırsızın sadakati yoktur, yalancının utanması yoktur, hasetçinin huzuru yoktur, cimrinin mertliği yoktur, kötü ahlaklının lider olma vasfı yoktur.

من انتجعك مؤملا لك فقد أسلفك حسن الظن بك

Senden umutla medet uman, sana olan güvenini önceden ödünç vermiştir.²²

2.8. Kanaat ve İrade

كم من عقل اسير عند هوى امير

Ne kadar çok zeka, bir arzuya esir düşmüştür.

²⁰ İbn Düreyd, *el-Müctenâ*, 30-33.

²¹ İbn Düreyd, *el-Müctenâ*, 30-33.

²² İbn Düreyd, *el-Müctenâ*, 30-33.

ثمرة القناعة الراحة، وثمره التواضع المحبة

Kanaatin meyvesi rahatlık, tevazunun meyvesi sevgidir.

في سعة الأخلاق كنوز الأرزاق

Geniş ahlakta rızık hazineleri vardır.

أشرف الغنى ترك المنى

En yüce zenginlik, arzuları terk etmektir.

انت اخو العز ما التحفت بالقناعة

Sen, kanaat örtüsüne büründüğün sürece izzetin kardeşisin

من حصر شهوته صان قدره

Kim arzularını kontrol altına alırsa, itibarını korur.

من اطلق طرفه كثر اسفه

Gözünü serbest bırakan, pişmanlığı artırır.

من سامح نفسه فيما تحب منه أتعب جوارحه وفقد حظه من الراحة

Kendine hoşlandığı şeylerde müsamaha gösteren, organlarını yorar ve rahatını kaybeder.²³

2.9. Cömertlik ve Güzel Ahlak

بصالح الأخلاق تزكو الأعمال

Güzel ahlakla işler bereketlenir.

الجود حارس الأعراض

Cömertlik, onurun koruyucusudur.

بايثارك على نفسك تستحق اسم الكرم

Kendinden başkalarını tercih etmekle cömertlik ismini hak edersin.

لا بذل اعظم قدرا من المساعدة

Yardımdan daha büyük bir cömertlik yoktur.

شافع المذنب خضوعه بالمعذرة

Suçlunun bağışlanmasına aracı olan, onun özür dilemesidir.

وصول معدم خير من جاف مكثر

Yoksul birinin sana gelmesi, kibirli bir zenginden iyidir.

من كساه الحياء ثوبه لم ير الناس عيبه

Haya elbisesini giyen kişinin kusurunu insanlar görmez.²⁴

3. el-Müctenâ'daki Hikmetli Sözlerin Belâgat Özellikleri

3.1. İcâz

²³ İbn Düreyd, *el-Müctenâ*, 30-33.

²⁴ İbn Düreyd, *el-Müctenâ*, 30-33.

İcaz, Arap belagat sanatlarından biridir ve geniş anlamları, anlamı bozmadan veya zarar vermeden en az sayıda kelime ile ifade etmek anlamına gelir. İcaz, uygun kelimeleri dikkatlice seçme ve bunları öz ve bağlantılı yapılar içinde yerleştirme yeteneğini gerektirir, böylece fikir veya mesaj açık ve güzel bir şekilde iletilir.²⁵

İbn Düreyd'in yer verdiği hikmetli sözlerin en belirgin özelliği îcâz özelliğine sahip olmalarıdır. Bu tür sözlerde birkaç kelime ile çok geniş anlamlar ifade edilmektedir. Birkaç örnek verelim:

Örnek-1

الاستشارة عين الهداية "İstişare, hidayetin gözüdür" hikmeti, istişare talep etmenin hidayete ulaşmanın açık ve doğrudan yolu olduğunu özlü bir şekilde ifade etmektedir. "Hidayetin gözü" ifadesi, sözü ek bir açıklama veya izaha ihtiyaç duymadan özlü ve net hale getirmektedir.

Örnek-2:

القلب رهين وفكاكه حسم الطمع "Kalp esirdir ve onu özgürleştiren, tamahı kesmektir." Bu söz sadece beş kelimedenden oluşmakta, ancak derin ve karmaşık bir fikri ifade etmektedir. Kalbin manevi özgürlüğü üzerindeki tamahkarlığın etkisini uzun uzun açıklamak yerine, bu kısa ifade fikri etkili bir şekilde iletmektedir. Sözde kelimeler dikkatle seçilmiştir ve istenen anlamı tam olarak ifade etmektedir. Kısıtlılığına rağmen, söz büyük bir ifade gücüne sahiptir. Kalbi bir mahkûm ve tamahı bir bağ olarak benzetme yoluyla kullanmakta, bu da ifadenin belagat etkisini arttırmaktadır.

3.2. Takdîm-Tehîr

Takdim ve tehir, Arap dilinde belirli bir anlamı vurgulamak, bir fikri açıklığa kavuşturmak veya okuyucunun ya da dinleyicinin dikkatini çekmek için kullanılan belagat sanatlarından biridir. Bu sanat, cümledeki kelimelerin alışılmadık bir şekilde yer değiştirmesiyle gerçekleşir. Takdim ve tehirin belagatte hizmet ettiği bazı amaçları şu şekilde sıralayabiliriz: Belirli Bir Kelimeyi Vurgulamak, Amaç veya Nedeni Belirtmek, Merak ve Heyecan Uyandırmak, Nesneye veya İlgili Şeye Dikkat Çekmek.²⁶

İbn Düreyd'in eserinde geçen hikmetli sözlerin birçoğunda takdîm-tehîr sanatı göze çarpmaktadır. Birkaç örneğe göz atalım:

Örnek-1:

بصالح الأعمال تزكو الأخلاق "Güzel ahlakla işler bereketlenir." sözünde, cümlenin başında "بصالح الأعمال" ifadesinin öne alınması, ahlakın işlerin bereketlenmesinin ana nedeni olarak vurgulanmasını amaçlamaktadır. Söz, neden veya sebep (بصالح الأخلاق) ile başladığında, ahlakın işlerin bereketlenmesindeki önemine doğrudan dikkat çekmektedir. "تزكو" fiilinin, câr-mecrûrdan sonra gelmesi, ahlak ve işler arasındaki nedensel ilişkiyi vurgulamaktadır. Burada "تزكو" fiili, iyi ahlaka bağlı olmanın sonucunu pekiştirmektedir.

Örnek-2

²⁵ Ebu'l-Meâlî Celâluddîn el-Hatîb Muhammed Kazvînî, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâğâ*, thk. Muhammed 'Abdülünim Haffâcî (Beyrut, 1980), 1/287.

²⁶ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh Teftâzânî, *el-Mutavvel şerhu Telhîsi'l-Miftâh*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013), 106-110; Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğâ* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'asriyye, ts.), 122-124.

بايثارك على نفسك تستحق اسم الكرم "Kendinden başkalarını tercih etmekle cömertlik ismini hak edersin." sözünde câr-mecrûrun takdîmi cümledeki önemli fiili, yani özveriyi vurgulamak içindir. Bu takdîm, özverinin cömertlik adını hak etmenin temel şartı olarak değerini öne çıkarmaktadır. "تستحق" fiili ve "اسم الكرم" mefulünün câr-mecrûrdan sonra gelmesi, sonucun önemini arttırmaktadır. Bu tehîr, söze belagatsal bir güzellik katmakta ve sonucu önceki anlamın (özveri) doğal bir hakkı olarak göstermektedir.

3.3. Teşhis (intak)

Teşhis, Arap edebiyatındaki belagat sanatlarından biridir ve cansız varlıklara, doğa olaylarına veya soyut fikirlere insanî özellikler veya eylemler kazandırmak için kullanılır. Bu yöntem, metni daha canlı ve çekici hale getirmektedir ve okuyucunun anlamları daha derin ve etkileyici bir şekilde tasavvur etme yetisini arttırmaktadır.²⁷

İbn Düreyd'in eserinde yer verdiği hikmetli sözlerin bazılarında bu sanatın kullanıldığı görülmektedir:

Örnek-1:

الصبر يناضل الحدثان والجزع من اعوان الزمان

Sabır, olaylara karşı mücadele eden bir insan gibi tasvir edilmiştir. Zaman, burada yardımcıları olabilecek bir kişi olarak tasvir edilmiştir.

Örnek-2:

الجود حارس الأعراض "Cömertlik, onurun koruyucusudur." sözünde, 'cömertlik' insana özgü bir özellik olan koruma yeteneğiyle nitelendirilmiştir. Bu durum, cömertliğe, bir canlı gibi onuru koruyan hayati ve etkili bir rol vermektedir.

3.4. Kinaye

Arap belagatında kinaye, belirli bir anlamı dolaylı yoldan ifade etmek için kullanılan belagat sanatlarından biridir. Bu yöntemde, doğrudan bahsedilmeden bir şeye veya fikre ima, tanımlama veya ilgili bir ifade aracılığıyla işaret edilir. Bu yöntem, konuşmayı daha derin ve imalı hale getirmektedir ve okuyucuya veya dinleyiciye bağlamdan istenilen anlamı çıkarma imkanı vermektedir.²⁸

İbn Düreyd'in *el-Müctenâ* eserinde incelediğimiz hikmetli sözlerin birçoğunda kinaye sanatı kendini göstermektedir.

Örnek-1:

بخفض الجانب تأنس النفوس "Yanını alçaltmakla (alçak gönüllük ile) kalpler ünsiyet bulur." Bu sözde, "Yanını alçaltmak" ifadesi kelimenin tam anlamıyla, kişinin alçakgönüllü olmasını veya esnek ve yumuşak bir şekilde davranmasını ifade etmektedir. "Kalpler ünsiyet bulur" ifadesi, insanların bu kişinin varlığında rahatlık ve uyum hissetmesini anlatmaktadır. "Yanını alçaltmakla kalpler ünsiyet bulur" sözündeki kinayenin yönü, alçakgönüllülüğün (yanını alçaltmak) insanları rahat ve uyumlu hissettirmesi (kalpler ünsiyet bulur) üzerinedir. Kinaye, anlamı dolaylı bir şekilde ileterek söze derinlik ve belagat güzelliği katmıştır.

²⁷ İsmail Durmuş, "Teşhis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/565-566.

²⁸ Abdulkâhir el- Curcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1992), 306-314.

Örnek-2:

من كساه الحياء ثوبه لم ير الناس عيبه "Haya elbisesini giyen kişinin kusurunu insanlar görmez" sözünde "Haya elbisesini giyen" ifadesi, utanç duygusuna sahip olan ve bunu davranışlarında gösteren kişiyi kinaye eder. "Haya elbisesini giyen" ifadesi, utanma duygusunun kişiyi sarması ve onu bir elbise gibi örtmesi anlamına gelir. Bu söz, haya duygusuna sahip olan kişinin kusurlarının affedildiğini veya insanlar tarafından fark edilmediğini belirtmektedir.

3.5. İstiare

İstiare, hakiki anlam ile mecazi anlam arasındaki benzerlik ilgisinden dolayı bir kelimenin anlamının geçici olarak alınıp başka bir kelime için kullanılmasıdır. Ayrıca, bu kullanımda hakiki anlamı kast etmeye engel bir karineni bulunması gereklidir. İstiare müşebbeh ve müşebbeh bihin zikredilip edilmemesine göre tasrihiyye (açık) ve mekniyye (kapalı) istiare şeklinde ikiye ayrılır.²⁹

İstiare, edebi sanatlarda, özellikle şiir ve nesir gibi türlerde, bir kelimenin asıl anlamı yerine benzerlik ilgisinden dolayı başka bir anlamda kullanılmasıyla ortaya çıkar. Bu kullanım, okuyucu veya dinleyicide derin bir etki ve anlam zenginliği oluşturur. İbn Düreyd'in yer verdiği hikmetli sözlerin birçoğunda da istiare sanatını görmek mümkündür:

Örnek-1:

أكثر مصارع الرجال تحت بروق المطامع "İnsanların çoğunun düşüşü, hırs şimşeklerinin altında gerçekleşir."

Bu cümlede "مصارع" kelimesi, "düşüş" veya "ölüm" anlamına gelir. Bu kelime, hakiki anlamında ölüm veya yıkımı ifade etmektedir. Cümlede geçen mecazi anlamı insanların hırslarına yenik düşmeleri sonucu yaşadıkları büyük kayıpları veya çöküşleri ifade etmektedir.

Cümledeki "بروق" kelimesi, "şimşek" anlamına gelir. Bu kelime, gökyüzündeki elektrik boşalması olarak bilinen şimşegi ifade eder. Cümlede mecazi anlamda: "بروق المطامع" (hırs şimşekleri) ifadesinde, şimşek kelimesi mecazi anlamda kullanılarak, hırs ve arzuların ani, çekici ve tehlikeli doğasını ifade etmektedir.

Örnek-2:

"الجود حارس الأعراض" (Cömertlik, namusun bekçisidir): Bu ifadede, "الجود" (cömertlik ve eli açıklık) bir bekçi gibi tasvir edilmiştir. Bu tasvir, cömertliğin namusu ve itibarı koruma rolünü üstlendiği canlı bir varlık gibi gösterir.

Örnek-3:

"العفو زكاة العقل" (Affetmek, aklın zekâtıdır): Bu ifade, affetmenin akli temizlediğini ve arındırdığını belirtmektedir. Kapalı istiare kullanılarak, affetmenin manevi bir arınma olduğu ima edilmiştir. Bu sözde, affetmek ve akıl arasındaki ilişki, zekât ve para arasındaki ilişkiye benzetilmiştir. Nasıl ki zekât para temizler ve artırır, affetmek de akli geliştirir ve onu kin ve nefret duygularından arındırmaktadır.

Örnek-4:

"تجرع المضمض يطفى نار الغضب" (Ağrıyı Yudumlamak, Öfkenin Ateşini Söndürür) Burada, "مضمض" (ağrı, acı) kelimesi, istiare yoluyla yutulabilecek bir şey olarak tasvir edilmiştir. Bu ifade, acının

²⁹ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğâ*, ts., 260; Bedevî Tabâne, *Mu'cemü'l-belâğati'l-'Arabîyye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997), 339; Bolelli, *Belâgat* (İstanbul: İfav Yayınları, 2009), 90-92.

içsel olarak kabul edilmesi ve sabırla yutulması anlamına gelir." نار الغضب" (öfkenin ateşi) yapısında ise istiare yoluyla, öfke ateşe benzetilmiştir.

3.6. Tıbak

Tıbak, iki zıt kavramın aynı anda bir arada kullanılması veya aralarında tezat ve başka bir vecih ile tekabül bulunan şeyleri bir arada toplamak demektir. Bu belagat sanatı, metinlerde anlam derinliği ve zenginlik yaratmak, zıt anlamları vurgulamak ve okuyucunun dikkatini çekmek için kullanılır.³⁰

İbn Düreyd'in yer verdiği hikmetli sözler tıbak sanatı açısından oldukça zengindir. İki örneği inceleyelim:

Örnek-1:

من لا يعرف شر ما يولى لم يعرف خير ما يبلى "Verilen nimetlerin birer imtihan olduğunu bilmeyen, nimetlerin zevalıyla ilgili başa gelen musibetin ne kadar hayırlı olduğunu bilmez."

Bu öğütte, "شر" ve "خير" kelimeleri arasında tıbak vardır. "شر" kelimesi kötülüğü, "خير" kelimesi ise iyiliği ifade etmektedir. Ayrıca, "يولى" ve "يبلى" kelimeleri arasında da tıbak bulunmaktadır. "يولى" kelimesi bir şeyin kendisine verilmesini ifade ederken, "يبلى" kelimesi onun mukabilinde kullanılmıştır.

Örnek-2:

"الحسود سريع الوثبة بطيء العطفة: الطباق بين "سريع" و"بطيء".

"Haset eden kişi, hızlı sıçrar ama yavaşça geri döner." Bu ifade, haset duygusunun bireylerin duygusal tepkilerini nasıl etkilediğini vurgular. Haset eden kişiler, çabuk öfkelenir ve bu öfkeyi yatıştırmakta zorlanırlar. İki zıt kelime (سريع ve بطيء) bir arada kullanılarak tıbak sanatı yapılmıştır.

3.7. Cinas

Cinas, yazılışları aynı fakat anlamları farklı olan kelimeleri veya istikakları aynı olan kelimeleri bir arada kullanma sanatıdır.³¹ İncelediğimiz hikmetli sözlerde de cinas sanatının kullanıldığı görülmektedir:

Örnek-1

من لا يعرف شر ما يولى لم يعرف خير ما يبلى sözünde يولى ve يبلى kelimeleri arasında cinas-ı mutarraf vardır. Zira birbirine benzeyen iki lafız arasında sadece bir harf farklılığı vardır (و ve ب)³²

örnek-2

ما حار من استخار ولا ندم من استشار sözünde استخار ve استشار kelimeleri arasında yine cinas-ı mutarraf kullanılmıştır.

3.8. Seci

³⁰ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğâ*, ts., 366; Bolelli, *Belâgat*, 469; Cüneyt Eren - Vecih Uzunoğlu, *Arapça Belâgat* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2012), 110.

³¹ Kazvîni, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğâ*, 2/535; Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğâ*, ts., 325; Tabâne, *Mu'cemü'l-belâgati'l-'Arabiyye*, 138.

³² Cinas-ı mutarraf: Birbirine benzeyen iki kelimenin başında, ortasında ve sonunda iki harfin değişmesidir. 'Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâğatu'l-'Arabiyye: Ususuhâ ve ulûmuhâ ve funûnuhâ* (Dimeşk: Daru'l-kalem, 1996), 2/487.

Şimdiye kadar incelediğimiz edebi sanatlardan anlaşıldığı üzere, İbn Düreyd'in yer verdiği hikmetli sözler, birçok edebi güzellik ile dikkat çekmektedir ve bu güzelliklerden en belirgin olanlarından biri, Arap edebiyatının önde gelen sanatlarından biri olan seci sanatıdır. Seci, nesirde cümle sonlarının son harf bakımından uyumlu olması, cümlecik sonunda bulunan kelimelerin kafiye olacak şekilde düzenlenmesidir. Nesirde seci, şiirdeki kafiye gibidir.³³

İbn Düreyd'in hikmetli sözlerinde seci, cümlelerin veya ifadelerin sonlarının uyumlu olması yoluyla ortaya çıkar, bu da metinlere özel bir ahenk kazandırır ve retorik etkisini artırır. seci sayesinde anlamlar daha derin ve etkileyici bir şekilde vurgulanır.

Örnek 1:

بنس الزاد الى المعاد العدوان على العباد

Bu öğütte, "المعاد" ve "العباد" kelimelerinin sonlarının uyumlu olduğu, seci sanatının icra edildiği fark edilmektedir. Bu uyum, ifadeye ahenkli ve estetik bir özellik katmaktadır.

örnek 2:

Sözünde "الأراء" ve "الأخطاء" kelimeleri arasında seci bulunur.

Örnek-3:

إغباب الزيارة أمان من الملالة

Sözünde "الزيارة" ve "الملالة" kelimeleri arasında seci bulunur.

Örneklerden anlaşıldığı gibi, Arap hikmetli sözlerin secisi, esneklik ve doğal uyum ile karakterizedir; yapmacık veya zoraki görünmez, aksine anlamla uyumlu ve akıcıdır. Bu sözlerde, tutarlılığı sağlamak ve onları daha kolay hatırlanabilir hale getirmek için seci kullanır, bunun da hikmet ve atasözlerinin rehberlik ve yönlendirme etkisini artırdığı kanaatindeyiz.

3.9. Mukabele

Mukâbele, bir bağlam içinde iki veya daha fazla anlamı bir araya getirme ve ardından bunların zıtlarını aynı bağlamda toplama sanatıdır.³⁴ Örneğin, şu ayetlerde olduğu gibi: "فَأَمَّا مَنْ * وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى * فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى * وَأَمَّا مَنْ بَدَلَ * وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى * فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى" (Kim (Allah için) vermektedir ve (günahlardan) sakınırsa ve en güzel olanı tasdik ederse, biz de onu en kolay olana hazırlarız. Ama kim cimrilik eder, kendini yeterli görür ve en güzel olanı yalanlarsa, biz de onu en zor olana hazırlarız). (Leyl Suresi, 92:5-10) İncelediğimiz hikmetli sözlerde de mukabele sanatının varlığı dikkat çekmektedir:

Örnek-1:

"Güç ve onur içinde ölmek, zillet ve acizlik içinde yaşamaktan iyidir."

Burada, "الموت في قوة وعز" (güç ve onur içinde ölüm) ile "الحياء في ذل وعجز" (zillet ve acizlik içinde yaşam) ifadeleri arasında bir mukâbele bulunmaktadır. Bu mukabele, öğüdün anlamını daha etkili ve derin hale getirmektedir.

³³ Meydânî, *el-Belâğatu'l-'Arabiyye*, 2/503.

³⁴ Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid el-Hâsimî, *Cevâhiru'l-belâğâ* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'asriyye, ts.), 304.

Örnek-2:

ما حار من استخار ولا ندم من استشار "İstihare eden şaşmaz, istişare eden pişman olmaz." 'حار' ve 'استشار' kelimeleri ile 'ندم' ve 'استشار' arasında mukabele sanatı bulunmaktadır." Hikmetli sözde yer alan mukabele, bir yandan şaşkınlık ile doğru yolu bulma, diğer yandan ise pişmanlık ile hoşnutluk arasındaki farkı vurgulamaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Arap dil ve edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan İbn Düreyd'in *el-Müctenâ* adlı eserindeki hikmetli sözlerin tasnifi ve belâgat özelliklerini inceleyen bir ilk olma niteliği taşımaktadır. Araştırma sonucunda, el-Müctenâ'nın "Bâbün min Kelâmî'l-Hükemâ" bölümünde yer alan hikmetli sözlerin çok yönlü bir edebi derinlik barındırdığı ortaya konmuştur.

Öncelikle, sözlerin konularına göre tasnifi yapılmış ve bu sözlerin sabır, hoşgörü, dostluk, bilgelik, adalet, gurur, hırs, zaman, kanaat ve cömertlik gibi temalar etrafında şekillendiği tespit edilmiştir. Bu temalar, çok geniş bir değerler dizisini yansıtmaktadır.

Hikmetli sözlerin edebi özellikleri incelendiğinde, belâgat sanatlarının zengin bir şekilde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu sözlerde özellikle icaz, teşhis, kinaye, istiare, tıbak, cinas ve mukabele gibi sanatların belirgin bir rol oynadığı ortaya çıkmıştır.

Somut olarak hikmetli sözlerin belâgat özellikleri ile ilgili şu sonuçlar da dikkat çekmektedir:

- Hikmet sözlerde icaz kullanılarak az sözle çok anlam ifade etme ortaya koyulmakta ve metinlere derinlik katılmaktadır.
- Cömertlik ve sabır gibi soyut kavramlar, insana ait niteliklerle zenginleştirilerek okuyucunun hayal dünyasında daha canlı bir tasavvur oluşturulmaktadır.
- Zıt kavramların ustaca kullanımıyla sözlere hem estetik bir ahenk hem de derin anlam boyutları eklenmektedir.
- Nesir dilinin ritmik yapısını destekleyen seci ve cinas gibi sanatlar, hikmetli sözleri akıcı ve kolay hatırlanabilir hale getirmektedir.

Çalışmamız, İbn Düreyd'in *el-Müctenâ* adlı eserindeki hikmetli sözlerin hem edebi hem de ahlaki derinliğini gözler önüne sererek, Arap edebiyatında hikmetli sözlerin yeri ve önemini bir kez daha vurgulamıştır. Elde edilen bulgular, İbn Düreyd'in derlediği hikmetli sözler ile bu alandaki katkısının çok yönlü ve kalıcı olduğunu göstermektedir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler/The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that have no competing interests.

Kaynakça

- Arslan, Adnan. "Şair İbn Düreyd'in Lâmiyye'sinde Sosyal Hiciv". *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/1 (2020), 25-42.
- Bağcı, Abdullah Esat. "İbn Dureyd in Söylediği Hikmet Şiirlerinin Tema ve Üslup Bakımından İncelenmesi". *Akif*, 1. <https://doi.org/10.51121/akif.2024.57>
- Bolelli. *Belâgat*. İstanbul: İfav Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsüddîn ed-. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Durmuş, İsmail. "Teşhis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/565-566. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ebu't-Tayyib el-Luğavî, 'Abdulvâhid Ebu't-Tayyib. *Merâtibu'n-nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. Beyrut: el-Mektebetu'l-'asriyye, 2. Basım, 2009.
- Eren, Cüneyt - Uzunoğlu, Vecih. *Arapça Belâgat*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2012.
- Hamevî, Ebû 'Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût el-. *Mu'cemu'l-udebâ*. ed. İhsân Abbâs. Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid el-. *Cevâhiru'l-belâğa*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'asriyye, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî. *Târîhu Bağdat*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî. *el-Müctenâ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*. thk. İhsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1900.
- İbnü'l-Kiftî, 'Alî Cemaluddîn. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. ed. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 4. Basım, 1982.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramadan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbn Düreyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/416-419. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kazvîni, Ebu'l-Meâlî Celâluddîn el-Hatîb Muhammed. *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğa*. thk. Muhammed 'Abdulmünim Haffâcî. Beyrut, 5. Basım, 1980.
- Kılınç, Fatih. *İbn Düreyd ve Cemheratü'l-Lüga adlı eseri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 105M.S.
- Meydânî, 'Abdurrahman Hasan Habenneke el-. *el-Belâğatu'l-'Arabiyye: Ususuhâ ve ulûmuhâ ve funûnuhâ*. Dimeşk: Daru'l-kalem, 1. Basım, 1996.

- Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000.
- Şafedî, Şalâhuddîn Halîl b. Aybek b. 'Abdullâh eş-. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâ'ût, Türkî Muşafâ. 29 Cilt. Beyrut: y.y., 1420/2000.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-. *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. ed. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. Beyrut: el-Mektebetu'l-'asriyye, 1979.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 11 Cilt. Kahire: Hecer li't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşr, 2. Basım, 1413.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huđayrî es-. *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.
- Şahin, İskender. "İbn Dureyd'in Cemheretu'l-Luga Adlı Eserinin Tefsir İlmi Acısından Değerlendirilmesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (01 Aralık 2013), 79-99.
- Tabâne, Bedevî. *Mu'cemü'l-belâgati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 4. Basım, 1997.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh. *el-Mutavvel şerhu Telhîsi'l-Miftâh*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- Yeşil, Selman. "Arap Edebiyatında Melâhin Eserleri (İbn Dureyd'in Kitâbu'l-Melâhin Örneği)". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (25 Haziran 2017), 187-196.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ ez-. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. b.y.: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*. ed. Şuayb Arnavût, Hüseyin el-Esed. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 3. Basım, 1985.
- 'Abdulkâhir el- Curcânî. *Delâ'ilu'l-i'câz*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 3. Basım, 1992.